

GRAMATIKALIZACE

Koncept gramatikalizace se vyvíjel během 20. století¹ na poli indoeuropeistiky a studia typologie jazyků. Vznikla řada definic,² které se snaží gramatikalizaci co nejpřesněji vystihnout. V posledních desetiletích se gramatikalizace stala předmětem mnoha studií a o některých otázkách, které s ní souvisejí, se dosud vedou diskuse. Badatelé většinou přijímají základní tvrzení, že gramatikalizace je proces, v jehož průběhu se původně autonomní lexikální jednotky stávají prostředkem k vyjádření gramatických kategorií, případně už do určité míry gramatikalizovaná jednotka dosahuje vyššího stupně gramatikalizace. Campbell (2001)³ znázorňuje graficky definici gramatikalizace jako *lexical > grammatical, grammatical > more grammatical*. K nejvyšším stupňům gramatikalizace patří přeměna původně autosémantické jednotky na morfém, případně i její úplný zánik. Gramatikalizace neprobíhá skokově od jedné fáze k druhé, ale jako postupný přechod od výchozího bodu k cílovému. Ne všechny jazykové jednotky, které se dostaly do procesu gramatikalizace, musí dospět až k jejímu konci. Často dochází pouze k částečné gramatikalizaci, která už dále nepostupuje. Průběh gramatikalizace se charakterizuje jako kontinuum, které je uspořádáno zleva doprava, od nejméně gramatikalizovaných prvků k nejvíce gramatikalizovaným. Podle polohy konkrétního prvku v rámci kontinua se pak mluví o menší či větší míře gramatikalizace. Vedle pojmu kontinuum se často vyskytují pojmy *grammaticalization scale* (gramatikalizační škála), *grammaticalization channel* (gramatikalizační kanál) a *grammaticalization chain* (gramatikalizační řetězec). Někdy se používají jako více méně synonymní. Gramatikalizační škála navozuje představu lineárního vývoje. Heine, Claudi a Hünemeyer (1991: 220nn.) dávají přednost pojmu gramatikalizační řetězec, protože zohledňuje skutečnost, že dochází k překrývání jednotlivých vývojových fází, takže starší a novější stádium existují vedle sebe. Kromě toho se domnívají, že Lehmannova (1995⁴: 25) definice gramatikalizační škály nebere v úvahu kognitivní složku přítomnou v procesu gramatikalizace. Heine, Claudi a Hünemeyer (1991: 222) dále rozlišují gramatikalizační řetězec a gramatikalizační kanál. Gramatikalizační kanály jsou podle nich *alternative options available to languages for introducing a new grammatical category*. Tatáž gramatická kategorie se totiž může vyvinout z různých lexikálních zdrojů (např. futurum ze sloves pohybu, ze slovesa „mít“, z modálních sloves atd.). Gramatikalizační řetězec naproti tomu popisuje procesy, které se v rámci daného kanálu odehrávají a které (*they*) *relate to the cognitive, morphosyntactic, and phonetic nature of these channels*.⁵

Principy a kritéria gramatikalizace

V průběhu gramatikalizace dochází k řadě změn v sémantické, funkční, gramatické a fonetické oblasti, které jsou *navzájem těsně spojeny intimately connected with one another*⁶. Podle toho, jaké míry změny dosáhnou, lze usuzovat na větší či menší stupeň gramatikalizace.

¹ Přehled o historii pojmu podává např. Ch. Lehmann 1995, Hopper, Paul J. 1996, „Some Recent Trends in Grammaticalization“, *Annual Review of Anthropology*, 25, str. 217–236 nebo T. Lindström (forthcoming): *The History of Grammaticalization* (disertace)

² Přehled definic gramatikalizace je podán v Campbell L., Janda R., 2001: „Introduction: conception of grammaticalization and their problems“, *Language Sciences* 23, str. 93–112

³ Campbell L., 2001: „What’s wrong with grammaticalization?“, *Language Sciences* 23

⁴ Ch. Lehmann napsal své dílo *Thoughts on Grammaticalization* už v roce 1982, ale nebylo vydáno knižně a šířilo se formou fotokopii. Vyšlo až v roce 1995, ale bez zamýšleného druhého dílu. Po drobných úpravách se *Thoughts on Grammaticalization* dočkalo dalšího vydání v roce 2002.

⁵ Heine, Claudi a Hünemeyer (1991: 222)

⁶ Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. 1994: *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*, str. 5

Všechny změny mají společné to, že omezují autonomii dotyčného jazykového znaku. Pro gramatikalizaci jsou charakteristické zejména tyto procesy (Heine 1993: 54–58):

- desémantizace (*desemanticization*, *semantic bleaching*, sémantické vyprazdňování), při níž gramatikalizující se prvek postupně ztrácí alespoň částečně svůj původní lexikální význam a zároveň získává význam gramatický.
- ztráta charakteristik dané kategorie (*decategorialization*), která se projevuje tím, že gramatikalizující se prvek ztrácí některé charakteristiky původní kategorie (např. jména nebo slovesa) a získává charakteristiky jiné kategorie (předložky, pomocného slovesa atd.)
- redukce fonetického rozsahu (*erosion*), ke které však nedochází ve všech případech a ve stejné míře. Není jasné, co způsobuje zachování nebo redukci fonetického rozsahu.
- Heine (1993: 55–56) uvádí samostatně tendenci gramatikalizovaného prvku přeměnit se na klitikum (*clitization*), kterou však lze chápat také jako výsledek působení zmíněných tří procesů v pokročilém stádiu.

Tyto procesy nemusí probíhat rovnoměrně, ale některý z nich může být v pokročilejším stádiu než jiný. Jsou s nimi spojeny další jevy, např. snižování restrikcí ohledně kombinací s jinými prvky (sloveso *habere* připouští i ptc. pf. od nepřechodných sloves), vzrůstající závislost na významu okolních prvků (původně hlavní sloveso vyjadřuje pouze gramatické kategorie, význam konstrukce určuje sloveso v neurčitě tvaru) nebo fixace slovosledu.

Výše vyjmenované procesy však nestačí k pochopení celého průběhu gramatikalizace, která je charakterizována řadou dalších principů. Jednotlivé principy jsou spolu úzce provázány a vzájemně se překrývají.

Principy

V popisu a členění procesů a jevů spojených s gramatikalizací jsou mezi badateli rozdíly. Hopper (1996: 230)⁷ rozeznává pět hlavních principů (*layering*, *divergence*, *specialization*, *persistence*, *decategorialization*), kdežto Heine řadí *decategorialization* mezi kritéria gramatikalizace (viz výše) a označení principy vůbec nepoužívá. V této práci budu mezi principy řadit všechny charakteristiky, které blíže popisují průběh výše vyjmenovaných procesů, případně se jinak vztahují ke gramatikalizaci jako celku. Termín kritéria bude označovat soubor charakteristik, které slouží k posouzení míry gramatikalizace v konkrétním případě.

Křížení/Vrstvení (*layering*)

V jednom okamžiku může v jazyce existovat více možností pro vyjádření téměř stejného významu. Neustále dochází k vytváření nových forem, což nutně neznamená, že staré zanikají. Hopper (1996: 230) píše, že se jedná o „*crowding*“ *the field with subtly differentiated forms all having approximately the same meaning*. Některá z těchto forem může převládnout a stále více se gramatikalizovat a postupně vytlačit starou. Ve vývoji románských jazyků např. existovalo několik konstrukcí, které se mohly stát futurem, ale jen jedna (ve většině rom. jazyků *habere* + *inf.*) se později vyvinula v budoucí čas, přičemž formy latinského futura vymizely.

Gramatikalizace může někdy mít cyklickou povahu. V historii jednoho jazyka může dojít k opakování stejného procesu. Když jedna forma dospěje k pravému konci gramatikalizační škály objevuje se nová forma (nebo formy) pro tentýž koncept, která starou postupem času nahradí. Heine, Claudi a Hünemeyer (1991: 247) upozorňují, že to není nutná vlastnost gramatikalizace, ačkoliv se cyklický vývoj často objevuje, zejména u gramatických

⁷ Hopper Paul J. 1996: „Some Recent Trends in Grammaticalization“, *Annual Review of Anthropology*, 25, str. 230 – cituje tam svůj článek v *Approaches to Grammaticalization*, Traugott, Heine (eds.), 1991

kategorií. S tím souvisí i vývoj od syntetických forem k analytickým. Lehmann (1995: 130)⁸ cituje několik autorů, kteří rozpracovávají princip tzv. demotivace. Výchozí forma pro gramatikalizační proces je motivovaná, nearbitrární, expresivní a průhlednější a vyvíjí se ve formu, která je nemotivovaná, arbitrární, a tedy neexpresivní. Potřeba větší průhlednosti pak vede k zavedení nové expresivnější formy, která by lépe umožňovala komunikaci mezi uživateli jazyka. Příkladem takového vývoje může být opět futurum v latině. Předchůdce původně perifrastických románských futur, latinské futurum na *-bo*, má totiž rovněž perifrastický původ. Proti potřebě srozumitelného vyjádření zajišťujícího dobrou komunikaci stojí jazyková ekonomie, která působí jak ve smyslu úspory artikulačního úsilí (kratší formy), tak ve smyslu vyloučení nebo omezení prvků, které nejsou pro porozumění bezpodmínečně nutné (např. vyjadřování plurálu u adjektiva i substantiva). Vzájemné působení těchto sil při vývoji jazyků popisuje Geurts (2000: 784)⁹: *A linguistic form may start to erode as long as it serves well enough for most purposes, but once erosion has begun it may cease to be sufficiently effective for some purposes, and the need for an alternative form of expression arises. But as soon as an alternative has been found, it will start to compete with the older form, because efficiency (tj. ekonomie, pozn. aut.) doesn't like grammars in which the same or closely related functions are performed by different devices, and in many cases the older form will duly disappear.*

Rozštěpení (*divergence*)

Hopper (1996) si všímá skutečnosti, že zapojení lexikální formy do gramatikalizace nemusí nutně znamenat ztrátu původního plného významu. Může dojít k rozštěpení, při kterém vedle sebe existuje původní i postupně se gramatikalizující forma. Heine (1993) nachází systémovější řešení. Nemluví o štěpení, ale existenci dvou významů vedle sebe vysvětluje řetězovitým charakterem gramatikalizace a překrýváním jednotlivých stádií.

Specializace (*specialization*)

Z několika možných konstrukcí či forem se v průběhu gramatikalizace prosazuje pouze jedna (srov. románské futurum, viz výše).

Přetrvávání (*persistence*)

Během procesu gramatikalizace mohou přetrvávat určité rysy původního významu. Čím méně je daná forma gramatikalizovaná, tím více je původní význam patrný. Např. ve španělské perifrázi *anda diciendo* „neustále říká“ je stále přítomen rys pohybu slovesa *andar* „jít“ a tím je omezeno její užití. Bybee, Perkins a Pagliuca (1994: 16) uvádí, že v některých případech se část původního významu zachovává po dlouhou dobu.

Haspelmath¹⁰ ve své recenzi k dílu *Approaches to Grammaticalization*, kde byly Hopperovy principy poprvé publikovány, upozorňuje, že *divergence* a *persistence* se neuplatňují pouze při gramatikalizaci, ale také při změně významu. Není to překvapující, protože gramatikalizace i změna významu jsou založeny na stejných myšlenkových procesech.

Prvky vstupující do gramatikalizace

Do procesu gramatikalizace se nejspíše zapojují lexikální jednotky označující obecnější koncepty. Heine, Claudi a Hünemeyer (1991: 33) uvádí: *...the sources concept that enter into grammaticization are basic to human experience and thus largely culturally independent*

⁸ Lehmann Ch., *op. cit.*, str. 130

⁹ Geurts B., 2000: „Explaining grammaticalization (the standard way)“, *Linguistics* 38–4, 2000, str. 781–788

¹⁰ Haspelmath M., 1992: „Approaches to Grammaticalization“ (Book review), in *Lingua* 88 (3 – 4), str. 342

in that „they tend to be conceived of in a similar way across linguistic and ethnic boundaries.“ V oblasti sloves Heine (1993) označuje tyto obecné koncepty jako *Basic Event Schemas* (viz níže). Důležitou roli hraje metafora a používání konkrétního pro vyjádření abstraktního.

Conceptual shift

Podle Heineho (1993: 45nn) je *conceptual shift* prvním a zásadním krokem v procesu gramatikalizace. Jedná se o významový posun od konkrétnějšího k abstraktnějšímu, kdy určitý prvek nebo konstrukce vyjadřující konkrétní koncept jsou interpretovány jako abstraktnější (např. pohyb v prostoru > pohyb v čase u konstrukcí se slovesy pohybu). Na počátku gramatikalizace stojí tato změna ve významu, změny v oblasti morfosyntaktické a fonetické následují později. *Conceptual shift* se překrývá s reanalýzou.

Rekategorizace (recategorialization)

Při dekategoriizaci vznikají hybridní formy,¹¹ které mají částečně vlastnosti staré i nové kategorie (slovesa i elementu vyjadřujícího gramatické kategorie, jména i předložky). Během rekategorizace dochází k dalšímu vývoji směrem k nové kategorii (vznikají časové/vidové morfémy, předložky).

Jednosměrnost (unidirectionality)

Jednosměrnost je jednou z nejvíce diskutovaných charakteristik gramatikalizace a dosud nebylo v této otázce mezi lingvisty dosaženo shody. Podle této teorie vývoj v jazyce probíhá pouze v jednom směru, tj. od lexikálních prvků ke gramatickým nebo od méně gramatických k více gramatickým, nikoliv naopak. Bybee, Perkins a Pagliuca (1994: 13)¹² to dokládají na příkladech ze sémantické, gramatické i fonetické oblasti. Někteří badatelé¹³ vystupují proti jednosměrnosti gramatikalizace, uvádí příklady změn v opačném směru a tvrdí, že jednosměrnost je pouze převládající tendencí, nikoliv obecně platným zákonem. Objevují se také názory (Norde 2001, Newmeyer 2001), že je lepší gramatikalizaci chápat jako výsledek než jako proces. V tom případě je otázka jednosměrnosti irelevantní, protože výsledek nemá směr. Proti absolutní platnosti teorie o jednosměrnosti nejen u gramatikalizace, ale v jazyce vůbec svědčí některé případy, které jsou sice méně časté, ale které nelze přehlédnout (viz Norde 2001)¹⁴ Důležitým přínosem Nordeho článku je myšlenka, že změny v opačném směru nejsou důkazem proti gramatikalizaci, ale že se pouze jedná o jiný typ změn.

Reanalýza (reanalysis)

Pojem reanalýza se používá různě, někdy to může být synonymum pro gramatikalizaci. Nejčastěji se chápe jako změna obsahu, při které nedochází ke změně formy. Campbell (2001: 142) uvádí jako příklad anglickou konstrukci *be going to*. Forma zůstala stejná, ale význam se změnil od vyjádření pohybu k vyjádření budoucnosti. V některých případech se následně mění i forma. Každá reanalýza nemusí být gramatikalizací, ale je typickým průvodním jevem gramatikalizace. Společnou vlastností reanalýzy i gramatikalizace je vyjadřování abstraktnějších konceptů pomocí méně abstraktních.

¹¹ Viz Heine, Claudi a Hünnemeyer (1991: 213)

¹² Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. 1994: *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*, str. 13

¹³ Např. Campbell L., 2001: „What’s wrong with grammaticalization?“, *Language Sciences* 23

¹⁴ Norde M., 2001: „Deflexion as a counterdirectional factor in grammatical change“, *Language Sciences* 23, str. 231–264

Kritéria

Kritéria se zakládají na výše popsaných procesech a principech a slouží k posuzování míry gramatikalizace v konkrétních případech. Pro Lehmana (1985: 306)¹⁵ je východiskem autonomie znaku. Rozeznává tři základní kritéria: *weight* („rozsah“, autonomní znak má dostatečnou velikost umožňující odlišení od jiných znaků), *cohesion* („soudržnost“, málo autonomní znak systematicky vstupuje do vztahů s ostatními znaky), *variability* („variabilita“, autonomní znak může měnit svou pozici vzhledem k ostatním znakům). Každé z těchto kritérií dále dělí na dvě podle toho, jestli se uplatňují z paradigmatického (výběr mezi znaky jednoho typu) nebo syntagmatického (kombinace znaků různých typů) hlediska. Jejich celkový přehled podává v tabulce.¹⁶

	paradigmatic	syntagmatic
weight	<i>integrity</i> fonetický a sémantický rozsah znaku	<i>structural scope</i> rozsah konstrukce, ve které funguje
cohesion	<i>paradigmaticity</i> ¹⁷ míra integrace do paradigmatu	<i>bodedness</i> propojení jednotlivých prvků v rámci syntagmatu
variability	<i>paradigmatic variability</i> ¹⁸ závažnost znaku	<i>syntagmatic variability</i> ¹⁹ možnost změny slovosledu uvnitř syntagmatu

Ke stejným kritériím dospívají i Heine a Reh (1984: 67),²⁰ ale formulují je jednodušším způsobem:

Čím více je nějaký prvek gramatikalizovaný

1. tím více ztrácí v sémantické oblasti, ve funkční důležitosti a expresivnosti
2. tím více klesá jeho pragmatická a stoupá syntaktická důležitost
3. tím nižší je počet členů stejného morfosyntaktického paradigmatu
4. tím více se fixuje jeho pozice ve větě
5. tím více se stává v určitých kontextech povinným a v jiných kontextech agramatickým
6. tím více srůstá s ostatními jednotkami po stránce sémantické, morfosyntaktické a fonetické
7. tím více dochází k úbytku ve fonetickém rozsahu prvku

Žádné z těchto kritérií však nelze používat samostatně, ale vždy v kombinaci s ostatními. Čím více kritérií posuzovaný prvek splňuje a v čím větší míře, tím více je gramatikalizovaný.

¹⁵ Lehmann Ch., 1985: „Grammaticalization: Synchronic Variation and Diachronic Change“, *Lingua e stile* 20 (3), str. 303–318

¹⁶ Lehmann (1985: 306)

¹⁷ Pro posouzení kritéria *paradigmaticity* může být vodítkem počet členů paradigmatu. Bybee, Perkins a Pagliuca (1994: 8) uvádí redukci počtu členů jako typický rys nejen pro gramatikalizaci, ale i pro jiné uzavřené skupiny, např. anglické *will* vytlačující *shall*. Lehmann (1995: 133) dodává, že redukce paradigmatu je vždy přítomna při změně vidových opozic v časové.

¹⁸ U paradigmatické variability se posuzuje možnost volby mezi prvky v rámci jednoho paradigmatu nebo mezi různými paradigmaty včetně nulové varianty (příslušný rys vůbec nevyjádřit). S narůstající gramatikalizací se zmenšuje možnost výběru a nelze zvolit nulovou variantu, tj. určitá kategorie se stává povinnou.

¹⁹ Se syntagmatickou variabilitou souvisí také možnost vsunovat mezi složky konstrukce další prvky, což je známkou nižšího stupně gramatikalizace. Stupeň gramatikalizace závisí také na počtu a typu takových prvků.

²⁰ ex Hopper Paul J. 1996: „Some Recent Trends in Grammaticalization“, *Annual Review of Anthropology*, 25

Kritika teorie gramatikalizace

V posledních letech byla o gramatikalizaci napsána řada knih a článků. Objevily se také názory, které varují před přeceňováním teorie gramatikalizace. Newmeyer (2001: 191) píše, že gramatikalizace *is nothing more than a label for the conjunction of certain types of independently occurring linguistic changes*.²¹ Domnívám se, že i přes některé nevyřešené otázky a sporná místa má teorie gramatikalizace, která je chápána jako komplexní proces, důležité místo ve studiu vývoje jazyka. Není podle mého názoru pouhým teoretickým konstruktem, ale skutečným procesem, který zahrnuje vzájemně provázené změny v řadě oblastí. U tak složitého systému, jakým je jazyk, lze těžko předpokládat, že by se změny odehrávaly nezávisle na sobě. Spíše je pravděpodobné, že změna v jedné oblasti se nějakým způsobem projeví i v ostatních oblastech. Ve prospěch gramatikalizace mluví také podobnosti v ontogenetickém a fylogenetickém vývoji.²² Je samozřejmé, že pomocí teorie gramatikalizace není možné vysvětlovat všechny změny, ke kterým v jazyce dochází, a zanedbávat ostatní procesy a síly působící v jazyce. V celkovém postoji ke gramatikalizační teorii se ztotožňují s názorem Geurtse (2000: 785),²³ že *there is no reason to give up the standard line on grammaticalization*.

POMOCNÁ SLOVESA

V poslední době se v souvislosti s teorií gramatikalizace dostala do středu zájmu slovesa tradičně nazývaná pomocná. Neexistuje obecně přijímaná definice pomocného slovesa, protože se jedná o tak různorodou skupinu, že je obtížné vytvořit definici platnou pro všechna pomocná slovesa ve všech jazycích. Shoda nepanuje ani v tom, zda je možné pokládat pomocná slovesa za univerzální kategorii. Pomocná slovesa nejsou ostře vymezenou skupinou a vymykají se obvyklému chápání jazykové kategorie. Řada sloves stojí na pomezí mezi pomocnými a plnovýznamovými slovesy a tvoří plynulý přechod mezi oběma skupinami.²⁴ Definice pomocného slovesa je důležitá také pro vymezení perifrastických konstrukcí.

Charakteristiky pomocného slovesa

V evropském kontextu se většinou považují za pomocná slovesa s následujícími charakteristikami:

- slouží k vyjadřování času, vidu a způsobu
- spolu s neurčitými slovesnými tvary vytváří struktury, ve kterých jsou nositeli gramatických kategorií
- lexikální význam nemají buď vůbec nebo ho mají jen částečně
- slovesa v neurčitém tvaru jsou naopak nositeli lexikálního významu

Někteří badatelé však chápou kategorii pomocných sloves v širším slova smyslu a zařazují do ní i taková slovesa, která se objevují v ustálených vazbách se substantivy. Pro některé neevropské jazyky může být definice na základě evropských jazyků zcela nevyhovující. Vyskytují se v nich například struktury, kde pomocné sloveso v určitém tvaru vstupuje do vztahu s jiným určitým slovesem.

Ramat (1987: 16)²⁵ se pokouší o syntézu různých přístupů a stanovuje čtyři podmínky, které musí splňovat typické pomocné sloveso:

1. Pomocné i neurčité sloveso v jedné konstrukci musí mít stejný podmět.
2. Obě slovesa musí mít stejný predikační vzorec.

²¹ Newmeyer F. J., 2001: „Deconstructing grammaticalization“, *Language Sciences* 23, str. 191

²² Viz Osawa F., 2003: „Syntactic parallels between ontogeny and phylogeny“, *Lingua* 113, str. 3–47

²³ Geurts B., 2000: „Explaining grammaticalization (the standard way)“, *Linguistics* 38–4, str. 781–788

²⁴ V literatuře (Heine 1993: 9) se používají pojmy *continuum* nebo *gradient*.

²⁵ Ramat P., 1987: „Introductory Paper“, in Harris M., Ramat P. (eds.), *Historical Development of Auxiliaries*, str. 16

3. Pomocné sloveso nesmí omezovat ze sémantického hlediska výběr neurčitého slovesa.
4. Úlohou pomocného slovesa je vyjadřovat časové, vidové a způsobové vztahy.

Stanovení prototypu je jednou z možností, jak vyřešit problém, která slovesa pokládat za pomocná a která nikoliv. Proti členění na tradiční kategorie, kde všechny prvky musí mít stejné vlastnosti, se pouze definuje typický zástupce celé skupiny. Nevyžaduje se však, aby typické vlastnosti sdílely všechny prvky ve skupině, případně aby je měly ve stejné míře.²⁶ Heine (1993: 114) pokládá za nejvhodnější používat tzv. *family resemblance categories*, které jsou založeny na podobnosti. Stejně jako u prototypů nejsou vzniklé skupiny pevně ohraničeny. Kromě toho se vyznačují tím, že žádná vlastnost není sdílena všemi prvky ve skupině a tím, že žádný prvek nemá všechny vlastnosti, které skupinu charakterizují.

Zdá se, že pro zpracování problematiky pomocných sloves je nejvhodnější model, který se opírá o proces formování pomocných sloves v rámci gramatikalizace. Diachronní pohled se v rámci gramatikalizace zároveň kombinuje se synchronním.²⁷ Jedním z hlavních pojmů v Heineho (1993: passim) koncepci je *grammaticalization chain*, který má znázornit a přiblížit průběh gramatikalizace lexikálního zdroje na prvek s gramatickými funkcemi. Jednou z jeho nejdůležitějších charakteristik²⁸ je překrývání jednotlivých vývojových fází, což navozuje představu řetězovité struktury. V souvislosti s pomocnými slovesy je důležitý tzv. *Verb-to-TMA chain*,²⁹ který zachycuje vývoj plnovýznamového slovesa směrem k prostředku pro vyjádření gramatických kategorií času, způsobu a vidu. Jednotlivá pomocná slovesa se nacházejí na různých místech řetězce podle dosaženého stupně vývoje. Problematickým místem této teorie by mohla být jednosměrnost, která dosud zůstává nevyřešenou otázkou.

I ve své definici pomocného slovesa Heine vychází z této teorie. Píše, že *an auxiliary is a linguistic item covering some range of uses along the Verb-to-TMA chain*.³⁰ Heine (1993: 22–24) nabízí sadu 22 charakteristik, kterými se vyznačuje „typické“ pomocné sloveso. Upozorňuje na to, že některá kritéria jsou navzájem protichůdná. Jiná lze aplikovat i na plnovýznamová slovesa. Proto je důležité posuzovat slovesa komplexně. Čím více charakteristik vykazují, tím více se blíží „typickému“ pomocnému slovesu. Snaží se stanovit kritéria, která by byla co nejvšeobecnější a mohla se aplikovat na co nejvíce jazyků, a proto některá z nich nemusí být platná pro všechny jazyky. Uvádím pouze některé z nich.

Hlavní rysy pomocných sloves:

1. často slouží k vyjadřování času, způsobu a vidu, někdy ale také negace a rodu
2. nejsou vyhraněně ani lexikálním ani gramatickým prvkem v jazyce
3. vedle funkce pomocného slovesa se mohou vyskytovat i jako plnovýznamová slovesa
4. ve své morfosyntaxi se alespoň do určité míry chovají jako slovesa
5. nevykazují některé znaky plnovýznamových sloves, např. neobjevují se ve všech časech a videch, mají omezenou flexi, nemají imperativ, nemohou být samostatně negována
6. ze sémantického hlediska nejsou hlavním predikátem ve větě
7. mohou se vyskytovat ve dvou podobách (foneticky redukováná a neredukovaná)
8. jsou nositeli morfologických kategorií
9. nemohou být závislá na jiném pomocném slovese nebo jen na velmi omezeném počtu pomocných sloves
10. mají tendenci stát odděleně od hlavního slovesa
11. mohou být spojena s některým sousedícím prvkem

²⁶ Souhrn této problematiky včetně literatury podává Heine (1993: 112–113)

²⁷ Systematicky aplikuje na pomocná slovesa tento přístup Heine (1993), následován dalšími badateli, např. Kutevou (1998)

²⁸ Vlastnosti gramatikalizačního řetězce viz Heine (1993: 53)

²⁹ TMA je zkratka pro čas, způsob a vid

³⁰ Heine (1993: 70)

12. hlavní sloveso bývá v neurčitém tvaru (infinitiv, gerundium, participium)

K problému klasifikace pomocných sloves se vyjadřují i Barbiere a Sybesma (2004).³¹ Podle nich jsou nejspolehlivějším vodítkem pro rozlišení pomocných sloves formální charakteristiky, kdežto sémantické charakteristiky a struktura argumentů jsou spolehlivé jen málo. Pomocná slovesa se od plnovýznamových liší zejména následujícími vlastnostmi:

1. redukci fonetického rozsahu (např. anglické 'd místo *had*)
2. neúplností paradigmatu
3. schopností obsadit syntaktickou pozici jako sémanticky prázdná výplň (např. angl. *do* v oznamovacích větách)

Autoři zároveň upozorňují, že to jsou vlastnosti, které se nevyskytují u plnovýznamových sloves, ale zároveň to nejsou nutné podmínky pro zařazení slovesa mezi pomocná. Tento typ přístupu k pomocným slovesům, založený na jednoznačně ověřitelných parametrech, není pro potřeby této práce vyhovující, protože se soustředí na slovesa v pokročilém stádiu gramatikalizace a zanedbává slovesa z počátečních stádií gramatikalizačního řetězce. Budu se tedy držet staršího modelu, který popisuje Heine (1993).

Pomocná slovesa v procesu gramatikalizace

Širší pohled na pomocná slovesa z perspektivy gramatikalizace poskytuje řadu neocenitelných zjištění. Velká pozornost se věnuje vzniku pomocných sloves v jednotlivých jazycích a podobnostem mezi jazyky navzájem. Vědci zjistili, že pomocná slovesa se vyvíjejí z omezeného počtu sloves vyjadřujících obecné koncepty, které patří mezi základní zkušenost každého člověka. Skutečnost, že se stále znovu využívají stejné postupy i ve vzájemně nepřibuzných a od sebe vzdálených jazycích svědčí o tom, že se jedná o procesy vlastní lidskému myšlení jako takovému. Heine (1993: 27–44)³² označuje tyto obecné koncepty jako *Basic Event Schemas* (BES) a řadí mezi ně:

- Umístění v prostoru (*Location*) – X je v Y
- Pohyb (*Motion*) – X se pohybuje z Y nebo do Y
- Činnost (*Action*) – X dělá Y
- Vůli (*Volition*) – X chce Y
- Změnu stavu (*Change-of-state*) – X se stává Y
- Přirovnání (*Equation*) – X je jako Y
- Doprovod (*Accompanishment*) – X je s Y
- Vlastnictví (*Possession*) – X vlastní Y
- Způsob (*Manner*) – X existuje způsobem Y (****X stays in a Y manner)

K základním schémátům lze přidat ještě několik schémat složených, např. účel.³³

Důležitou roli v gramatikalizaci hraje metafora a posun od konkrétního k abstraktnímu (např. od vyjádření prostorových vztahů k vyjádření časových vztahů, např. angl. *going to* pro budoucí děje). Přejít od konkrétního k abstraktnímu se často označuje jako tzv. *conceptual shift*. Na pozici Y se objevuje prvek vyjadřující děj (obvykle sloveso v neurčitém tvaru) a nahrazuje tak např. vyjádření místa. Jedná se opět o postupný proces, kde důležitou roli hraje kontext umožňující vznik nových interpretací.³⁴ Podle Heineho (1993: 46nn.) se jednotlivá základní schémata (BES) mohou vyvíjet různým směrem, např. „pohyb“ může sloužit jako zdroj pro vyjádření minulosti, budoucnosti, perfektnosti a ingresivnosti. Jedno schéma může být použito v jednom jazyce různým způsobem (viz románské perfektivum z latinského *habere* + *ptc. pf. pas.* a futurum z *habere* + *inf.*) a naopak může existovat více

³¹ Barbiere S., Sybesma R., 2004: „On the different verbal behavior of auxiliaries“, *Lingua* 114, pp. 389–398

³² Heine B., 1993: *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*, New York/Oxford

³³ Viz Heine (1993: 37nn); schéma „účel“ v sobě zahrnuje schéma „vlastnictví“ v kombinaci s cílovým bodem nebo účelem a mohlo být zdrojem pro románské futurum

³⁴ Tzv. *context induced reinterpretation* (Heine, Claudi, Hünnemeyer 1991)

způsobů vyjádření např. futura, které vychází z různých schémat (*habere, ire*). Proti tomu se staví Bybee, Perkins a Pagliuca (1994: 11), kteří tvrdí, že je nutné nesoustředit se pouze na sloveso vstupující do procesu gramatikalizace, ale i na ostatní komponenty, které jsou s ním spojeny (např. morfologické vyjádření času a vidu, předložky, spojení s určitým pádem). Tyto složky dohromady vytváří konstrukci, která podléhá gramatikalizaci jako celek. Nelze pak mluvit o tom, že z jednoho slovesa vzniká více gramatických kategorií, protože se vytváří na základě různých konstrukcí, ne pouze na základě stejného slovesa.

Na celou konstrukci klade důraz také Ramat (1987: 8–12), který popisuje jednotlivé fáze v průběhu její gramatikalizace. Jako příklad uvádí latinské *habeo + ptc. pf.* Výchozím bodem je konstrukce, kde je *habere* ještě plnovýznamovým slovesem (Plaut., *Trin.* 347: *multa bona bene parta habemus*). Druhým stupněm je konstrukce, kde nelze vypustit participium perfekta bez změny významu či dokonce bez ztráty smyslu celé věty (Plaut., *Mil.* 563–564: *Nam hominem servom / suos dormitos habere oportet oculos et manus*).³⁵ Třetím stupněm je perifrastická konstrukce. Zde se už setkáváme s typickým pomocným slovesem, které vyjadřuje gramatické kategorie a nemá autonomní význam. Cituje např. Řehoře z Tours *Episcopum invitatum habes* (Greg. Tur.****místo). V poslední fázi dochází k aglutinaci, tj. pomocné sloveso se stává klitikem nebo afixem (obecně známý příklad z Fredegarovy kroniky *daras*, Fred. 2, 62). Heine (1993: 84) se vyjadřuje kriticky k tomu, že jednotlivé fáze byly stanoveny na základě různých kritérií (první ze sémantického a syntaktického hlediska, druhá jen ze syntaktického, třetí jen ze sémantického a čtvrtá z morfologického a fonetického). Přesto podle něj Ramat postihl některé důležité rysy vývoje pomocného slovesa.

V idealizovaném modelu stojí na začátku gramatikalizačního řetězce plnovýznamové slovo a na jeho konci element s čistě gramatickou funkcí. Velmi často však gramatikalizace nedospěje až do finálního stadia. Původní význam má tendenci alespoň částečně přetrvávat (viz výše), a to i v pokročilých stádiích gramatikalizace (srov. Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 15nn). U jednotlivých autorů se objevují různé schématické modely postupu gramatikalizace. Lehmann (1989: 167)³⁶ uvádí pro slovesa řadu *lexical verb* → *evidential verb* → *modal verb* → *auxiliary* → *derivational/grammatical affix*. Přejít mezi jednotlivými stádii je ovšem plynulý.

Velmi důležité je zjištění, že v průběhu gramatikalizace dochází k překrývání starých a nově vznikajících jednotek. Heine (1993: 48nn) používá termínu *Overlap Model* a graficky ho znázorňuje takto:

Stage	I	II	III
Type of concept:	Source	Source Target	Target

Stages popisují dané sloveso nebo konstrukci v určitém okamžiku vývoje, který ovšem probíhá plynule a nikoliv skokově od jednoho stadia k druhému. *Source* je označením pro výchozí jednotku v procesu gramatikalizace a *target* je výsledná jednotka vyjadřující gramatické funkce. Důležité je zvláště stádium II (pro zjednodušení autor uvádí pouze jedno střední stádium, může jich být více), které je charakterizováno nejednoznačností. Spojuje se v něm lexikální i gramatický význam a tutéž konstrukci je možné interpretovat buď jako výchozí nebo jako cílový bod. *Overlap Model* se uplatňuje nejen v sémantické oblasti, ale i v ostatních. Z morfosyntaktického hlediska sloveso ztrácí během vývoje některé rysy typické pro plnovýznamová slovesa (nemůže tvořit imperativ, pasivum, nepodléhá nominalizaci, ztrácí flexi atd.). Ve stádiu II vykazuje vlastnosti plnovýznamového i pomocného slovesa.

³⁵ Viz též Pinkster H., 1987: „The Strategy and Chronology of the Development of Future and perfect Tense Auxiliaries in Latin“, in Ramat, Harris (eds.), *Historical Development of Auxiliaries*, str. 193–223

³⁶ Lehmann Ch., 1989: „Latin Subordination in Typological Perspective“, in Calboli G. (ed.), *Subordination and other Topics in Latin*, str. 153–179

Podobně i při redukci fonetického rozsahu slovesa se ve stádiu II objevuje jak redukovaná, tak plná forma (viz angl. *will* a *'ll*).

Heine (1993: 54–66) rozlišuje sedm stádií vývoje slovesa na základě čtyř parametrů: *desemanticization*, *decategorialization*, *clitization* a *erosion* (viz výše). Nejprve dochází ke ztrátě v oblasti významu, ostatní změny nastupují až později. Jedno slovo může mít více užití, která odpovídají různým stádiím (např. angl. *have* nebo it. *avere* fungují jako plnovýznamová i pomocná slovesa).

Stádia gramatikalizace:

Stádium A: plnovýznamové sloveso

Stádium B: kromě jmenných komplementů přijímá i neurčité slovesné tvary; často je možných více konstrukcí (gerundium, infinitiv, participium nebo i větná konstrukce); není nutná shoda podmětů

Stádium C: podmětem nemusí být člověk nebo na subjekt obdařený vůlí; konstrukce se přibližují k vyjadřování TMA, nejčastěji se jedná např. o trvání děje nebo krajní body děje („začít“, „skončit“); je nutná shoda podmětů slovesa a komplementu; většinou je komplementem neurčitý slovesný tvar, pokud je to jméno, vyjadřuje aktivitu; věta nemůže být komplementem; sloveso se nevyskytuje ve všech tvarech; sloveso a komplement mohou mít stejný etymologický základ; sloveso a komplement jsou jednou sémantickou jednotkou

Stádium D: ztráta některých charakteristik typických pro plnovýznamová slovesa (dekategorizace), např. sloveso ztrácí schopnost vytvářet imperativ, pasivum a jmenné tvary; sloveso se může kombinovat pouze s jedním typem neurčitého slovesného tvaru;

Stádium E: sloveso nemůže být samostatně negováno; může stát pouze na jednom místě ve větě; má vlastnosti plnovýznamového slovesa i prvku vyjadřujícího gramatické kategorie; je pravděpodobné, že začne proces klitizace a ztráty fonetického rozsahu³⁷

Stádium F: sloveso ztrácí všechny zbývající slovesné charakteristiky; z klitika se stává afixem; je gramatickým prvkem a původní komplement získává funkci hlavního slovesa

Stádium G: ze slovesa vznikl prvek vyjadřující gramatické funkce, většinou jednoslabičný Heine dále upozorňuje na to, že jedno sloveso může mít vlastnosti různých stádií. Jako příklad uvádí anglická slovesa *avoid* (A a B), *keep* (A a C), *use* a *have* (A a D). Podobná situace je i v románských jazycích (srov. it. *avere*, šp. *tener* x *tener que* + *inf.* x *tener* + *ptc. pf.*).

Jednotlivé jazyky se mezi sebou liší jak v počtu pomocných sloves, tak v jejich původu i míře gramatikalizace. Podobnosti nebo odlišnosti mezi jazyky nejsou dány pouze jejich příbuzností, ale významnou roli může hrát i vzájemná geografická poloha jednotlivých jazyků a možnost vzájemného působení. Vedle skupin jazyků, které mají podobné rysy díky společnému původu, existují i skupiny jazyků, jejichž podobnost vznikla díky kontaktům v jedné oblasti. Geografickým rozšířením pomocných sloves se zabývá Kuteva (1998),³⁸ která poukazuje na to, že značná část evropských pomocných sloves má stejný základ (vyjádření existence, vlastnictví atd.) a připisuje to vzájemnému působení sousedících jazyků. Pomocná

³⁷ K redukci fonetického rozsahu může dojít už ve stádiu E nebo až ve stádiu F, chování jazyků je v tomto ohledu dosti rozdílné a není dosud zcela vysvětleno.

³⁸ Kuteva T., 1998: „Large Linguistic Areas in Grammaticalization: Auxiliation in Europe“, *Language Sciences* 20, sv. 3, pp. 289–311

slovesa jsou jen jedním ze společných rysů, kterými je charakterizován tzv. *Standard Average European*.³⁹

³⁹ Viz kapitolku o vlivu řečtiny na latinu. Detailnější pojednání o *Standard Average European* lze najít např. v: Drinka B., 2003: „Areal Factors in the Development of the European Periphrastic Perfect“, *Word* 54, pp. 1–38; Kuteva T., 1998: „Large Linguistic Areas in Grammaticalization: Auxiliation in Europe“, *Language Sciences* 20, sv. 3, pp. 289–311; Haspelmath M., 1998: „How Young is the Standard Average European?“, *Language Sciences* 20, sv. 3, pp. 271–287